

КЛАСНИ ОДНОСИ У СРБИЈИ ОД 1903—1914

Кад је промењен режим после атентата на краља Александра Обреновића (29 маја 1903), у Србији је капитализам био развијен тек до извесног степена, углавном у трговини и зеленаштву. Од укупно 2,617.078 њених становника — 84,23% живело је од земљорадње (и „осталих грана првобитне производње“), а само 6,68% од заната и индустрије, 4,41% од трговине и 4,66% од јавних служби и слободних професија (1). — Затим, према попису од 1897, од 293.241 власника обрадиве земље 9,08% имало је испод једног до једног хектара; а од једног до пет хектара — 45,57%. Сопственика од 50 до 100 хектара било је укупно 722, а од 100 до 300 хектара само 80 (од 200 до 300 само — 5) (2). — На ове групе становништва долазило је 15.644 „слугу“ у земљорадњи — вероватно надничара и пољопривредних радника. У занатству и индустрији било је 39.412 „предузимача“ са 21.770 „помоћника“ и 4.015 „слугу“, док је у трговини било 34.234 „предузимача“ са 7.527 „помоћника“ и 3.447 „слугу“ (3). — Правих „индустриских радњи“ било је тада у Србији укупно — 105 са 4.066 радника, 34 рудника и 5 каменолома са 2.316 радника, 9 пивара и 200 млинова (4). — Србија је, према томе, 1903 била аграрна и ситносопственичка земља, без великих поседа који би у већој мери пружали запослење најамној радној снази.

Карактеристично је, међутим, да је Србија тада имала око 210 адвоката (не тако мали број с обзиром да је стара Југославија имала 1930 око 700 адвоката), 1.171 свештеника (православних), 357 професора и предавача, 2.023 учитеља, 266 лекара, 283 инжењера и само 74 ветеринара (5).

Разумљиво је да је једино интензивнији индустријски развој могао да изврши знатнија померања између друштвених група у аграрним земљама. У том правцу у Србији настају веће промене од 1903, нарочито са „даринским ратом“ између Србије и Аустро-Угарске (1906—1910). Отада се много брже развија њена индустрија, а јављају се и елементи финансиског капитализма кад се каматносни капитал (у првобитним облицима као зеленашки, а затим и као банкарски) — спаја са индустријом кроз такозвани „систем учешћа“.

У бржем индустријском развоју — као неопходном услову за учвршћивање буржоазије на власти — одлучујућу је улогу имала држава. У свим најважнијим државним органима главне позиције су запосели њени најистакнутији претставници. Неометани од владара, као у претходним годинама, чија је власт уставом од 1903 и односом политичких снага сведена у најуже границе, могли су да усмеравају рад тих органа у свом интересу. Односно, да обезбеђују и преко тих органа, и напреднији капиталистички начин производње и њему одговарајућу експлоатацију оних становника које је претходни капитализам оставио без средстава.

(1) Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. VIII за 1903, Београд, 1906, с. 132.

(2) Исто, с. 226—228.

(3) Исто, с. 122.

(4) Исто, с. 339, 346.

(5) Исто, с. 110—114.

Процес је отпочео тако што је већ на првим изборима за Народну скупштину (у септембру 1903) буржоазија, заступљена са четири политичке странке (радикалска, самосталска, народна и напредњачка) добила за своју политику и народ. Највећи број посланика у првој скупштини (као и у додњим — осим у једној) добили су радикали (75 посланика). Самосталци су добили 66 посланика, народна странка 17, док су напредњаци и социјалисти (социјал-демократска радничка партија) добили само по једног посланика. — Социјал-демократска радничка партија, која је тек после атентата основана, није имала довољно времена за ширу пропаганду. Осим тога, изишла је на изборе потпуно самостално, не везујући се за било коју буржоаску странку, и истакла је своје листе само у два округа и у неколико градова.

Новоизабрани парламенат (од 160 посланика) био је пола трговачко-сељачки, пола интелектуални (46 трговаца, 36 богатих сељака, 13 бивших министара, 12 адвоката, 9 професора, 7 економа, 5 свештеника, 4 лекара, као и припадника неких других професија — новинара, чиновника, апотекара, итд.). Већи број интелектуалаца је изабран не само због личног угледа и политичког утицаја појединаца, већ и због тога што су се и по уставу од 1903 на свакој кандидатској листи морало ставити и по два кандидата са факултетском спремом. — Зато је Србија, иако заостала аграрна земља, добила један парламент сличан било ком западноевропском парламенту. Овакав састав парламента не само да је обезбеђивао пуну владавину буржоаске класе већ је и врло много утицао на конкретно спровођење буржоаске политике. Дискусије које су у парламенту покретане имале су готово редовно доста висок ниво, ако се изузму повремене лични напади између појединих припадника супарничких политичких странака. Зато су и мало где као у Србији — а посебно у њеном парламенту — истицани и „народни суверенитет“ и „народна права“, и, мало где је, као у Србији тада, интересима буржоазије, који су у скупштини заступани, придаван „карактер општости“. Неки од најпознатијих људи тога времена, не само у политици већ и у науци, као стојан Новаковић, Јован Скерлић, Живојин Перић, Јаша Продановић, Љуба Живковић, Љуба Стојановић, били су — између 1903 и 1914 — народни посланици и министри. И њихова су иступања у скупштини имала велики утицај и на оријентацију јавног мишљења, као и на политичке односе. Исто тако, и сељачки део скупштине је имао своје велике „трибуне“ и говорнике. И није се ретко дешавало да се са изванредном речитошћу некога из те групе посланика интереси сеоских газда бране и идентификују са интересима сељака уопште. — Понекад су потрзани и „велика прошлост“ и њихове историске заслуге, почев од Косова па до Делиградске и Мишарске битке, не би ли се и захтеви сеоских газда у скупштини прихватили. Јер, ти су захтеви често били супротни захтевима градских трговаца и банкара. — Отуд није нимало тешко добити као неки општи утисак — посматрано нарочито са аспекта развоја парламентаризма — да је малобројна и не баш много богата буржоазија у Србији имала такав свој елитни део, чији се културни и политички ниво највише приближио Европи. — Тај „део“ је и допринео да многим и данас читав унутрашњи режим у Србији између 1903 и 1914 изгледа више демократски него што је у основи био.

Преузимајући власт буржоазија се у овом периоду ослањала, у првом реду на средње сељаштво, затим, на трговце и занатлије, банкаре и индустријалце. Једном речју, на све оне који су тежили да учврсте свој економски и друштвени положај у оквиру капиталистичког привредног и државног система. Они су претстављали „гласачку војску“ која им је обезбеђивала победу на изборима и после избора владавину. — Социјалисти су највише рачунали са индустријским пролетаријатом, тј. са најугроженијим делом становништва, те отуд и најреволуционарнијим, а и најпрогресивнијим с обзиром на своје место и улогу у друштвеној производњи, као и на даље перспективе економског и друштвено-политичког развоја. — Међутим, како је на почетку број гласача од пресудног значаја, пошто у парламентарном режиму обезбеђује владавину, то ће и почетни старт ових двеју страна у неминовном сукобу, бити неравноправан и у прилог буржоазији. Осим тога, буржоазија је тада била не само водећа него у извесној мери и прогресивна снага друштва. Само, неке околности које произилазе из суштине буржоаског развоја ипак су допринеле да се и радничка класа, иако малобројна, већ од почетка истакне као важан фактор у међукласним и политичким односима. Једна од тих околности је могућност организовања посебне политичке странке пролетаријата и класних синдиката у оквиру буржоаско-демократског система, који је по атентату заведен, што је убрзало и његово формирање као класе и иступање против буржоазије. Друго, већа индустријализација земље, на чему се много настојало, што је и бројчано и политички јачало не само капиталистичку већ и радничку класу. И треће, неслагања и сукоби који су од почетка избили у редовима буржоазије око обезбеђења основних циљева њене владавине, што је, допринело разоткривању и класне суштине те владавине.

Као што је познато, буржоазија, док не дође на власт и у току борбе за власт, готово редовно иступа мање или више јединствено (као у Србији 1903). Кад дође на власт, у чему јој огромно помажу и радници и други сиромашни слојеви својом борбом против застарелих режима — јер су и сами заинтересовани и за шире унутрашње слободе и за интензивнији привредни развитак, јавља се у оквиру њених водећих редова хетерогеност. Та хетерогеност долази до изражаја у спровођењу одређене, конкретне политике. — На ово неслагање у Србији указује даље разбијање буржоазиских врхова на још већи број политичких партија, а нарочито разбијање радикалске странке на две фракције — радикале и самосталце (дефинитивно 1903), од којих је друга претстављала само „радикалнији“ део радикалске странке. Њихово неслагање и сукоби који су се сводили на критиковање конкретних мера радикалских влада од стране самосталаца и у парламенту и преко штампе, не само да су слабили фронт буржоазије већ су допринели да је и борба радничке класе против капиталиста, као и напади радничке штампе и посланика — социјалиста, на владе, изгледали много убедљивији и у очима све ширих кругова грађана. Утицај социјалиста све се јаче испољавао у већим таласима штрајкова, у све масовнијим и све чешћим демонстрацијама, као и у првомајским прославама. Другим речима, грађанска опозиција је својим нападима на владу због њене корумптивности и нарочито злоупотребе власти, врло много помагала социјал-демократима у разоткривању суштине

буржоаско-демократског поретка и капиталистичког начина производње и расподеле.

Иначе, неслагања између буржоаских странака нису имала неки принципијалан карактер који би указивао да опозиција тежи ка битним изменама у систему владавине и односима својине, тј. капиталистичког начина производње. Димитрије Туцовић, тадањи вођа социјал-демократа, наводи да су се самосталци „одвојили у засебну групу у име демократије, да одмах по рођењу жртвују све своје свечане декларације и цео програм [борбу за опште право гласа и за самоуправе, Р. Г.] практичним користима власти“ (6). Ово се показало кад су самосталци, у једном моменту, са једним гласом већине у скупштини, образовали владу и били неко време на власти. Слично мишљење је истакао и народни посланик, правник и професор универзитета, Живојин Перић, на једном скупштинском заседању. Наиме, поводом захтева радикала за уношење извесних измена у законима о скупштинском пословнику и о штампи, како би првим спречили опструкцију опозиције која је ометала рад скупштине а другим онемогућила безобзирне нападе опозиције на владу и преко штампе, Перић је истакао да су самосталци „неповерљиви према предлогу закона о скупштинском пословнику и о штампи [...] зато што се боје да старији радикали једнога дана, пошто добију нови закон о штампи и нови пословник, не остану да владају сами без њих или можда против њих“ (7). — Које су, пак, те „практичне користи“ од власти најбоље се показало баш у привредној политици владајућих кругова.

Намере развоја домаће индустрије наметале су потребу претходног проналажење капитала за изградњу индустријских постројења. У самој земљи капитал су се налазили у рукама трговаца и зеленаша. Али, у склопу свих унутрашњих и спољних околности у којима се Србија тада налазила — у првом реду велика економска зависност од Аустро-Угарске и нарочито недостатак заштитних царина на индустријску робу — трговци и зеленаши нису били склони да улажу свој новац у индустрију (што се показало и у слабом одзиву на давање повластица за подизање индустрије законима од 1873 и 1898). У једној привреди потпуно слободној (*laissez-faire*), нарочито са развијеном спољном трговином и економском подлогом у сељачком поседу који се експлоатише, као што је било у Србији, трговачки капитал може да нађе — и најчешће налази — већи профит у трговачким пословима него у успостављању једног индустријског погона. Отуд се у Србији и решавање питања прибављања капитала за индустријски развој сводило на предузимање мера које би дале економску стимулацију и обезбедиле економски интерес носiocима тезаурираних капитала да би га уложили и у индустрију. Ту, у првој фази, долазе у обзир привилегије (повластице) које се од стране државе дају онима који се реше да уложе свој новац у индустрију. На другом плану, потребан капитал се може набавити и из иностранства, и то на више начина, али углавном на два. — Прво, као акцијски капитал где капиталиста, тј. иностранци давалац капитала, остаје власник предузећа у чије је подизање уложио капитал и учествује у добити сразмерно величини свога капитала. И, друго, долази у обзир и такозвани зајмовни капитал, где вла-

(6) Димитрије Туцовић: *Изабрани списи, књ. I, 1, 86, Београд, „Просвета“.*

(7) Стенографске белешке са заседања Народне Скупштине (11 децембра 1910).

сник капитала постаје поверилац и учествује у добити само кроз интерес на позајмљени новац. Ово може бити уз државну гаранцију. Али, да би се капиталиста ангажовао на било који од ових начина, неопходно је потребно да држава предузме мере заштите домаће индустрије од конкуренције индустрије развијенијих земаља. Као што је познато, класичан облик те заштите јесте царинска заштита.

Међутим, предузимање било које од поменутих мера, посебно увођење заштитних царина, налагало је претходно регулисање економских односа са Аустро-Угарском. У конкретном случају се то сводило на ревизију обавеза Србије и права Аустро-Угарске, из тајне конвенције коју је краљ Милан потписао (1881) и којом се обавезао да Србија неће склапати било какве уговоре са другим државама пре него што добије одобрење у Бечу. И, друго, ревидирао би се и дотле важећи трговачки уговор по коме је Аустро-Угарска имала врло ниске царинске ставове за своју робу, које су је потпуно обезбедиле од конкуренције стране индустријске робе на пијацама Србије, поред тога што је готово потпуно монополисала и њен увоз и извоз (85% извоза Србије ишло је у Аустро-Угарску).

Повод за ревизију односа са Аустро-Угарском дало је склапање тајне „царинске уније“ између Србије и Бугарске (1904). Био је то, наиме, само један од облика сарадње које је влада Србије имала намеру да предузме са балканским земљама, као што је пре тога склопила један доста повољан трговачки уговор са Немачком и као што је покренула преговоре за склапање новог уговора и са Аустро-Угарском. Али, Аустро-Угарска се одлучно успротивила склапању било каквих уговора између Србије и Бугарске, тражећи, кад је за њу дознала, да се и царинска унија раскине. Како српска влада на то није пристала, ова је, прекидајући истовремено преговоре, забранила и извоз и транзит и живе и заклане стоке, као и живине из Србије преко своје територије. Отада су настале обојанствене сметње и забране извоза и увоза, које су трајале све до 1910 под именом „царинског рата“. — Царински рат био је потребан и Србији и њеној буржоазији да би се могле одржати. Најосновнији и национални и економски интереси су налагали извлачење Србије из полуколонијалног положаја који јој је Аустро-Угарска наметнула.

Ситуација створена „царинским ратом“ убрзала је предузимање готово свих поменутих мера на подизању индустрије и омогућила је буржоазији и освајање сопственог унутрашњег тржишта и пласирање робе и ван Аустро-Угарске. Упоредо су извршене промене и у структури њене производње, банкарству и саобраћају, а саобразно томе и у односима између друштвених класа. У току тога процеса држава је врло много помагала капиталистима у економском осамостаљивању и у преброђавању кризе која је неминувано избила услед прекида односа са Аустро-Угарском. Исто тако, „државна машина“ је употребљена да би се и радничка класа подредила за капиталисте најпогоднијим условима експлоатације, без које би и успех у сукобу са Аустро-Угарском и добити од пласирања домаћег и страног капитала у индустрији били доведени у питање.

На почетку царинског рата влада Србије закључила је трговачке уговоре готово са свим европским и балканским земљама. А само у току 1906

и 1907 народна скупштина донела је 17 закона о додељивању концесија и домаћим и страним капиталистима за подизање индустрије и изградњу железница. Идућих година законима је додељено још већи број повластица, тако да је Туцовић, у једном моменту, констатовао да на „ступњу капиталистичког развитка“, на коме се Србија тада налазила, „целокупан капитал, страни и домаћи, онај у приватним рукама као и онај што је мобилизован у руке капиталистичких акционарских компанија, не улази пре свега ни у какве послове већих размера без обилатих државних повластица“. Због тога су, како Туцовић даље наводи, у „1908 и 1909 години повластице уживала 42 индустријска предузећа према 34 у 1907“ (8). — Истовремено су закључивани и државни зајмови код разних западноевропских банака (1906 — 95 милиона, 1909 — 150, 1914 — 250), чија је отплата падала углавном на терет радника и сељака.

Концесије су се давале на 10, 15 или 20 година, уз ослобођење од царина на увоз машина и извоз произведене робе, као и уз ослобођење од државних пореза и снижење тарифе за превоз робе од 25%, и др. Осим тога, страни капиталисти су у неким случајевима били обавезни да само половину радне снаге узму из Србије.

Уз повластице за подизање индустрије долазиле су — са овим неопредно повезане — и концесије којима су се додељивала појединим капиталистима искључива права лиферирације држави потребног материјала у области јавних радова. Тако су се стицали капитали и на неопходним потребама изградње путева, улица, пристаништа, градова уопште и комуналних објеката. Исто тако држава је интервенисала и у трговини ублажавајући губитке извозника премијама (од 2—5 динара по грлу стоке), јер се сад стока извозила у Италију, Турску, Египт и Француску, што је повећавало и трошкове транспорта и губитке у путу.

Међу корисницима искључивих права и монопола најчешће су се помињали народни посланици, министри и државни саветници, тј. највиши државни функционери. Јован Скерлић, народни посланик, професор и књижевник, критикујући ову појаву у скупштини и тражећи да им се забрани учешће у привредним пословима који су „зависили од државне услуге“ изнео је и неке конкретне, значајне податке из којих се види зашто је буржоазији потребна власт и какву улогу има држава у капитализму. Ти подаци указују у конкретном историском примеру на „општу законитост“.

„Затим почео је бивати све већи број народних посланика који су постали државни лиферанти и државни предузимачи.

„Ми смо имали у народној скупштини неколико жалосних сцена. када су посланици и с ове и с друге стране добаћивали један другом како су били лиферанти државни и предузимачи. Нарочито је било незгодно по углед Парламента што су поједини посланици вршили послове, за време рата, кад је цео народ био на граници (тј., за време балканских ратова, Р. Г.).

„Тај појав се проширио — и од кабинета и Народне Скупштине — прешао је и на Државни Савет. Државни Савет је по нашем Уставу највише административно тело, које има да решава администра-

тивне спорове које поједина лица, поједине установе, и поједине банке могу имати са државом.

„Међутим, има извесних државних саветника који су остали још и данас чланови управа у појединим новчаним заводима и појединим индустријским предузећима која тргују са државом. На тај начин, господо, долази се у један чудноват положај: један државни саветник је судија у споровима каквог друштва, чији је он плаћен члан управе. Може се рећи да то ни мало не подиже углед Државном Савету, који и иначе не ужива велику сигурност у јавном мишљењу.

„Господо, ова се појава јавља и у другом виду. Последњих година осећа се општи привредни напредак. Тражи се све више концесија за разна предузећа. Али, има једна ствар која мора да буни свакога човека. Редовно, неизбежно у управама тих завода, тих великих банака, тих великих индустријских предузећа мора да буде по неколико главних људи из владајуће странке.

„[...] За последњих десет година те појаве су постале чешће, може бити што су се послови уопште развили, а можда и због тога што су појмови о политичкој коректности, да не речем: о моралу, уопште попустили. Довољно је прелистати званичне публикације из доба после 29 маја, на пример: „Рударски Гласник“, па видети како се маса политичких људи обратила држави, тражећи концесије за рударске експлоатације. То су чинили активни министри и народни посланици. Кад се у јавности отпочео дизати глас против тога, народни посланици почели су тражити и добијати рударске концесије за своје жене“. (Стенографске белешке са заседања Народне скупштине у фебруару и марту 1914.)

На истом скупштинском заседању други један посланик је навео да се „мешавина политике и послова“ која прети да „достане систем“ јавља чак и у виду појаве „политичких банака“ (као Земаљска банка), у које улазе исто тако „главни људи из владајуће странке“. — Други посланик је додао да влада употребљава „државни апарат“ чак и за уписивање акција (владини људи „запрежу и државне органе за оснивање повлашћених завода“). Али, међу многим случајевима „упрезања државе“, најилустративнији је случај једног бившег министра који је успео да „задобије“ повластицу на „целу рудничку планину“, па чак и „на реку Мораву, под видом да тамо вади руде“. — „Од тада су пролазиле године једна за другом а руда није било, нити је за њих марио овај „рудар“. Њему се боље допаало и рентирало, да са површине земље згрће злато у виду шуме, сена са ливада и жира у планини Руднику“ (9).

Међутим, ово „потрзање државе“ од стране „владајуће странке“ дало је, на општем плану развитка земље, знатне резултате. Док је 1906 у Србији било 39 рудника и 8 каменолома, 1907 број рудника се подигао на 50, а 1908 на 54. Истовремено су се повећали и вредност производње четири пута, и број радника у рударству (1903 — 2.316 радника, 1906 — 4.121; 1908 — 4.965, а вредност производње 1904 — 2,599.333 динара, а 1908 — 10,888.468 (преко четири пута) (10). Исто се десило и у индустрији. Године 1906 било је 110 предузећа са 5.624 радника (вредност производње — 15,898.449), а 1907 — 126 предузећа, 9.201 радника (вред-

(9) Стенографске белешке са заседања Народне Скупштине (јануар 1912).

(10) Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII за 1901—1908, с. 430—434.

ност производње — 23,797.854). Године 1910 било је у Србији 428 предузећа са око 16.000 радника, а вредност производње — 74,378.000 динара (11). — (Године 1913 било је 18.000 радника, а вредност производње — 106,000.000 и поред балканских ратова.) — У току „царинског рата“ поњао се и број новчаних завода, као неопходна пропратна појава интензивнијег развоја привреде, а нарочито индустрије (1905 — 118 завода, а 1913 — 187) (12).

При порасту производње врло су значајне појаве у њеној структури. Док је 1906 од укупне вредности извоза — 24,124.000 долазило на индустријске прерађевине, 1911 та ставка је износила — 54,344.000 (13). Затим, да би се смањили губици на свињама, прешло се на извоз меса и прерађевина. И, док је од 1893—1905 извезено 6.400 кг. прерађеног меса, од 1907—1910 извезено је 1,037.116 кг. (шунки, кобасица, салама). Онда, од 1898—1903 извезено је из Србије 3,200.000 кг. свежег меса, а од 1905—1907 — 23,690.000. Да би се ова врста производа подесила према укусу иностраног потрошача, ангажовани су и одговарајући стручњаци са стране, који су тада у Србији увели прерађивање меса по западноевропском узору. Промене и повећање производње настали су тада и у другим привредним гранама — у виноградарству где се прелазило на „американску“ лозу, у свиларству, у воћарству, а нарочито у засејавању шећерне репе (1906 — 13.400 тона, а 1907 — 36.678) (14).

Међутим, упоредо са порастом производње и капитала у рукама индустријалаца и банкара, није расла и радничка надница. Године 1905 — просечна радничка надница износила је 1,24 динара, а у 1908 — исто толико (1900 — 1,21). Просечна цена само неких животних намирница (говеђег меса, хлеба и масти) износила је — 1,30, а 1908 — исто толико (15). Стан, одело и остале потребе нису урачунате. Затим, радно време у индустрији и на другим секторима није било регулисано и кретало се од 10 до 20 часова, без обзира да ли су се на влади налазили радикали или самосталци. Исто тако нису били регулисани ни сви други услови рада — хигијенска и техничка заштита при раду, недостајала је социјална заштита у случајевима болести, радне неспособности стечене при раду, у старости (лична и породична пензија). Радници у индустрији били су препуштени послодавцима који су се према њима тако односили као да су им са концесијама додељена и неограничена права располагања радном снагом без икаквих људских обзира. Ово се потврђује и низом штрајкова, који су из године у годину расли у корак са производњом у фабрикама, као и прилив радника. Најосновнији захтеви, које су радници тада истицали, сводили су се на захтеве за повећањем надница, скраћењем радног дана и побољшањем услова рада. Године 1906 избило је 37 штрајкова. — За 1906 нема сигурних података, али је забележено да је првомајска прослава пала у радни дан и да је „обустава рада у Београду и многим провинцијским градовима била импозантна“ (16). — Година 1907 била је

(11) Др. Никола Вучо: Привредна историја Србије, Београд, 1956, с. 250.

(12) Др. Гојко Грђич: Развој привреде Србије и Војводине, Београд, 1953, с. 14.

(13) Драгиша Лапчевић: Историја социјализма у Србији, Београд, 1922, с. 133.

(14) Др. Гојко Грђич: *op. cit.*, 20.

(15) Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XI за 1906, с. 330—333.

(16) Из извештаја светској синдикалној организацији за 1906 годину.

једна од најтежих за раднике. Прекид уговорног односа са Аустро-Угарском изазвао је, услед тренутног застоја у извозу и смањења цена пољопривредних производа и пропадање занатлија и сељака, што је изазвало и повећање радне снаге на тржишту и притисак на радничку надицу. И, како се у једном извештају наводи, те године се борба радника свела на „борбу за опстанак у најпунијем смислу речи“. — Од 27 штрајкова који су и те године покренути, један је добио завршетак који је разоткрио, да је и српска буржоаска држава само оруђе за експлоатацију радничке класе. Наиме, кад је те године избио штрајк у фабрици шећера на Чукарици (немачка концесија), полиција је у сукобу са штрајкачима употребила оружје и убила четири радника. Како је случај изазвао велике узбуне и међу радницима и у грађанству, влада је морала да изда званично саопштење у коме је интервенцију полиције приказала као неопходну меру у циљу заштите „личности и имовине приватних лица“. Ово је само један од примера, а било их је много, како се и у Србији и за време „уставног и парламентарног“ режима експлоатација радника прикривала принципима о „заштити личних права грађана“. Само, и поред готово редовне интервенције полицијских органа, а понегде и војске (као у штрајку радника у руднику Вршка Чука 1908 који је био белгиска концесија) штрајкови нису престајали. — Године 1908 избило је 18 штрајкова. У овој години дошло је до велике заоштрениости односа не само између радника и послодаваца, већ и између радника и владе због забране удруживања рударских радника.

У једној наредби ресорног министра, која је уследила на захтев концесионара, саопштено је, наиме, да ће сваки рудар „бити отпуштен с посла без отказа, ако врши утицај на друге раднике или се са њима удружује да би обуставили рад и изнудили побољшање надица“. — Како је ова наредба претстављала директну повреду закона о зборовима и удружењима, то су против наредбе министра избиле велике радничке демонстрације (8 јуна 1908). — И следеће године, све до балканских ратова, карактеристичне су и по све чешћим сукобима између радника и послодаваца, односно између радника и полиције, која се стављала по овлашћењу влада у одбрану капиталиста. Тако је 1909 избило 47 штрајкова (7 спонтаних и 40 организованих од синдиката), 1910 исто тако 47 штрајкова, 1911 — 75, а 1912 — 65, од којих је 10 рат прекинуо.

Интервенција државе у сукобима између радника и послодаваца била је повезана и са концесијама и монополима. Пошто су законима одредиле привилегије и концесије, владе су се самим тим обавезале и на обезбеђење најповољнијих услова за експлоатацију од којих је зависно и очекивани профит од улагања у индустрију. Зато је синдикалним вођама и социјал-демократима ситуација у Србији изгледала слична околностима под којима су експлоатисани Африканци од европских капиталиста. У једном извештају синдиката Србије Светској синдикалној организацији (од 15 октобра 1913) наводи се да је „европски капитализам, који је у Африци организовао урођеничке трупе да се њима послужи, умео такође да искористи и српске властодршце као агенте и посреднике између српских радника и страних капиталиста. Наша влада служи верно страном капиталу као и домаћој капиталистичкој класи и врши у овој служби само насиље против радништва“.

У својој борби против експлоатације — нарочито тешке у првој фази индустриског развоја и у другим земљама — радници су имали и повремене успехе. Тако 1910 77% штрајкова донело је и извесно повећање надница и скраћење радног времена, 1911 — 84%, а 1912 — 68%. Највећи успех постигнут је 1910 кад је, после великог броја штрајкова, демонстрација, писања и напада на скупштину од стране радничке штампе и посланика социјал-демократске странке најзад донет закон о радњама, чија су три ранија нацрта пропала у скупштини, и који је у неким својим одредбама регулисао и положај индустријских радника (право коалиције и штрајкова; ограничење радног дана на 10 часова, заштита деце и жена у раду, обавезан недељни одмор, гарантован отказ, обвезна фабричка хигијена, увођење привредне инспекције, оснивање Радничке коморе, Берзе рада, Суда добрих људи, као и основне одредбе о обавезном осигурању).

Царински рат је завршен не само склапањем новог уговора са Аустро-Угарском, која је почела, под истим условима као и са другим земљама да са Србијом тргује добијајући и концесије и оснивајући банке, већ и знатним успесима и буржоазије и радничке класе. Отуд 1910 претставља извесну прекретницу и у привредном и друштвено-политичком развоју Србије.

У свом образложењу предлога закона о радњама у Скупштини (8 марта 1910), министар народне привреде, Јаша Продановић, је то и констатовао. Наиме, да је не само „нагомилавање капитала (тј. да није само „страна индустрија и трговина [...] унела нове елементе у наш привредни и социјални живот“) и множење популације [...] изазвало у нас савршене је форме прерађивачке радности, крупну индустрију, која се појављује као нов и све важнији чинилац у нашем привредном животу, о којима законодавац мора да води рачуна, ако хоће плодно да учине на даљи развој“, већ и „новим привредним и социјалним односима треба дати и нову правну подлогу“. То налаже „и измењена социјална структура нашег варошког становништва“, јер, „на место еснафских ученика и помоћника дошли су слободни радници“, и „патријархални односи између послодаваца и њиховог помоћног особља нестало је; заменила их је борба између капитала и рада“. — Закон о радњама је усвојен у Скупштини тек 1911 и његово доношење претстављало је велики политички успех и радничке класе и других демократских снага. Али, одмах по доношењу, закон је од стране послодаваца саботиран, кршен, примена ометана у оном делу који је регулисао положај радника, тако да се мало што изменило у њиховом животу и после доношења закона. Зато су се односи и даље заоштравали, штрајкови су били све чешћи и све масовнији, а веза између радника и синдиката постајала је све тешња, као и између радника и социјал-демократске радничке странке. Истовремено се повећавао и притисак државе на раднике у корист капиталиста. Процес је заустављен Балканским ратовима, а онда и Првим светским ратом.

У склопу друштвених односа изазваних развојем индустрије у Србији посебан је положај, међутим, заузимало сељаштво, нарочито средње и ситно сељаштво, као и мали трговци и занатлије. Иако су ослонац режиму (као

и режима од пре 29 маја), у овом периоду се запајају извесна кретања, посебно на селу, која значе почетак одвајања економски слабијих слојева од старих буржоаских партија. Пошто су претстављали остатке социјалних група из предкапиталистичког периода („категорија ситне робне производње“), њихов је положај и у Србији, са бржим привредним развојем, морао бити колебљив. Као мали капиталисти, они нормално иду с буржоазијом, али у моментима економске кризе прилазе пролетаријату. Са развојем индустрије неминовно су пропадали извесни занати и из редова занатлија издвајали су се индустријски радници чији се број повећавао. — Што се тиче сељака, и њихов је положај у том периоду морао бити све тежи. Међутим, у погледу брзине и обима раслојавања села и пропадања занатлија нема прецизних података. Један од посланика са села, иступајући против закона о повећању плата судијама, навео је да је сељак већ тако „притиснут“ ранијим законима који су га опорезивали, да уколико би се увео још какав намет, претила би опасност да читав „сељачки народ [...] оде у пролетаријат“. Исто то је истицао и Димитрије Туцовић. Да би сељак одговорно обавезама које су на њега наметнуте од стране државе и отплатама државних дугова и заштитним царинама на индустријску робу — „морао је да отуђује оно што му је било потребно за живот и производњу, за исхрану и рад“, пошто је „привређивао из године у годину са све бруталнијим исцрпљивањем земље и своје радне снаге, а награде за те исполинске напоре били су му све мршавија жетва, све веће осиромашење, и, једновремено, све већи порески терет“ (17).

Али, и поред неоспорно тешког положаја ситних сељака и малих занатлија и трговаца (1906 било је 15.781 јавна продаја имања за дуг, а од тога 9.116 за порез) — нису забележени неки спонтани, а још мање организовани покрети сељака против влада, као раније у XIX веку. Једна околност, више него друге, можда би ипак указивала да је незадовољство постојало и да су готово сталне спољнополитичке тешкоће одлагале и његово видније избијање (одуговлачење признања промене режима и династије, нарочито од стране Енглеске, завереничко питање и контразавереничке акције, анексиона криза, Балкански ратови и Први светски рат). — Мислимо на успех социјал-демократске радничке партије на изборима за Народну скупштину 1912. Тада је ова странка истакла своје кандидате у шест округа и добила је велики број гласова у односу на раније изборе — у варошима 4.250 (према 2.731 у 1906), а у окупацијама 24.787. Овај велики успех социјал-демократа у окупацијама тумачен је осиромашењем села и подизањем индустрије и у мањим местима. Међутим, пре би се могло претпоставити да је и међу сељацима дошло до промена у политичкој оријентацији услед све веће несигурности положаја средњих и ситних сељака, као и услед односа буржоаских странака према сељаштву као политичком објекту. Успех је још већи уколико се има у виду да је од укупног броја „правних гласача“ за све време на изборе излазило око 70%, као и да су и локални органи интервенисали и пре избора и на изборима у корист владајуће странке. Туцовић је поводом тога писао да „прилазак тих сеоских маса нашој Партији чини се нашим противницима као неприродна заједница само због тога што они

(17) Димитрије Туцовић: *op. cit.*, с. 217.

не виде да је та политичка заједница настала као природна последица заједнице по судбини и класном положају и да ће она бити у толико чвршћа, солиднија и шира уколико се капитализам буде јаче развијао". — Разуме се, да су успеху социјал-демократа на селу допринели и све шира пропаганда радничких вођа преко штампе о циљевима борбе пролетаријата, о суштини буржоаске демократије, као и раднички штрајкови и држање влада према сиромашним слојевима. Сељацима исто тако није било непознато и „закупљивање рудничке планине". На крају, морало је и све већем броју сељака постајати јасније који су уопште циљеви буржоаских парола о законитости, о демократији и самоуправи, и да њихова егзистенција од тога не зависи. Народни посланици су увек пред изборе долазили с тим паролама, али су се тада дешавала и „политичка убиства" и смењивања претседника општина за које се сумњало да ће се међу сељацима стварно залагати да гласају за владину странку. Затим су се достављали и лажни извештаји порезника општинским судовима о висини непосредних пореза (од које је зависило право учешћа на изборима) оних бирача за које се претпостављало да ће гласати за опозицију. На крају, запажено је да су фалсификовани изборни резултати од стране оних чланова комисија чије су позиције у друштву зависиле од тога која ће странка остати на власти. Сиромашним сељацима је према томе, исто тако морала временом бити све јаснија безнадежност њиховог положаја као „газда" у капитализму и да победа на изборима уз њихову подршку доноси користи малом броју већих капиталиста, као и њиховим адвокатима, високим чиновницима, професорима, којих је у току времена бивало све више међу посланицима (1908 — 26 чиновника, 18 професора, 17 адвоката — од 160 посланика). Јер, кад би изабрани посланици засели у Скупштину, изгласавали су мере које су их постепено ослобађале остатака сопствене имовине на којима су заснивали своје и дотле нестабилне егзистенције. Дешавало се, наиме, да су крупни копиталисти на учестале штрајкове одговарали једном необичном али ефикасном акцијом. Натеривали су мање капиталисте на међусобно измењивање потписаних меница, „тако да би сваки ко би без пристанка већине предузетника потписао радничке захтеве, морао да исплати меницу". Оваква мера стављала је и мале фабриканте у врло тежак положај, и они би и у случају попуштања радницима и у случају упорности радника у штрајку — материјално пропадали. Тако смишљена мера утицала је и на раднике, који би заједно са својим „газдама" остајали без посла.

Резимирањем класних сукоба и односа класа у српском друштву у кратком временском периоду од 1903—1914 — у коме је буржоазнија најдаље отишла у организовању своје власти на буржоаско-демократској основи — може се констатовати да сви сукоби који су се кретали у оквиру буржоаске класе, нису превазилазили оне границе чије би прекорачење довело у питање њене позиције освојене 1903. Долазећи на престо после убиства једног владара и у поодмаклим годинама — и како су све странке и све буржоаске фракције биле потпуно сложне у одбрани парламентаризма — краљ Петар Карађорђевић држао се по страни политичких борби и партиских сукоба. Србија је, према томе, остала за све време његове владавине

„парламентарна уставна монархија“ у којој је власт владара ограничена парламентом и уставом. И сама радничка класа, иако подвргнута тешкој експлоатацији, имала је много више слободе и далеко повољније услове за политички рад него доцније — у југословенским оквирима — и под владавином његовог наследника. Отуд и парламентарна борба и њено крајње заоштравање у предизборној кампањи и напади на владе од стране опозиције су једино имали за циљ замењивање буржоаских гарнитуре на власти и смену корисника државом, чије су установе према својим потребама могли да мењају. Или, како је један од истакнутих научника из буржоаских редова подвукао, да „законодавним путем“ и „новине и политичка удружења [...] стежу“ колико год хоће, односно све докле док радничка класа и друге демократске снаге не постану довољно јаке да им у томе одреде границе. Та ограничења су и овде донекле наметана, тако да употреба „државне машине“ и прекрајање институција у корист буржоазије нису одузела битне позиције и тих снага потребне за спровођење њихове политике према режиму.

Уколико је пак реч о сукобима између две основне антагонистичке класе — буржоаској и радничкој класи — од којих прва употребљава државну машину да би другу сатерала „у границе корисне по буржоазију“, и њихова оштрина и резултати борбе били су одређени и конкретном историском ситуацијом и границама развоја епохе у којој су се дешавали. — У првом случају, у Србији, радничка класа је била заступана од социјал-демократске радничке партије. Главне вође те партије били су углавном на висини задатака које су имали да решавају (као Димитрије Туцовић и Радован Драговић). Али и ова странка је била у врховима разједињена и подељена на свој револуционарнији део и, у основи, на социјалне демократе (у данашњем смислу) и синдикалисте. Најважнија питања су их раздвајала, као питање улоге синдиката у радничком покрету, питање борбе против капитализма (револуционарним или парламентарним путем), итд. Међутим, и једни и други су врло много очекивали од „општег права гласа“ и борбе за побољшање материјалног положаја радника у оквиру синдиката. И овде, као и у толиким другим земљама, само нешто доцније, на „незрелим економским и друштвеним условима појавиле су се и незреле теорије“. Србија је још била аграрна земља и радничка класа није могла у очима интелектуалаца који су је предводили изгледати довољно значајна друштвена снага. Али, разједињеност у руководству одражавала се негативно и на борбу радника против капиталиста. Буржоаска фракција на власти је и овом околношћу била оријентисана у решавању радничког питања. Осим тога, Србији су се тада наметали многи проблеми, на чијем су се решавању сви морали ангажовати, пошто је од њиховог решења зависно и њихов заједнички опстанак. Као прво наметало се учвршћивање и одбрана режима, који је после атентата успостављен, од евентуалних покушаја владара и његове околине за уношењем промена. Као што је познато, владари признају парламентарну владавину само онда кад су на то присиљени. Затим, требало је добити и међународно признање буржоаско-демократском поретку и промени династије — јер су неке државе (као Енглеска) одлагале признање захтевајући да се претходно атентатори као обични злочинци изведу пред

суд и казне одговарајућом казном за убиство владара. Ово се, разуме се, није могло спровести пошто им је Народна Скупштина одала признање за „патриотско дело“ и пошто су, после атентата заузели важне положаје у државном апарату и војсци, одакле су вршили знатан утицај на управу. Осим ових проблема, дошао је „царински рат“, који је захтевао развијање свих потенцијалних снага не само буржоазије већ и радничке класе — пошто су и за економско осамостаљивање Србије били заинтересовани сви друштвени слојеви. За царинским ратом односно још у току тога рата, избила је и „анексиона криза“ (анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908) која је уморавала патриотска осећања и наметала убрзање припрема за рат и ослобођење осталих Срба, пре свега испод турске власти, односно припремање за Балканске ратове. Све је то наметало и интензиван привредни развитак земље и наоружавање војске, па и одлагање одлучних сукоба и извесне обзире и са једне и са друге стране.

Разуме се, свака од ових класа гледала је на све заједничке задатке са посебних својих класних интереса. Ослобађање свих Срба од туђинске власти, те према томе и Босне и Херцеговине, као и других територија, значило је за капиталисте и проширивање њених „граница корисности“ — велика држава, веће политичке и привредне могућности. Радничка класа је у том видела проширивање територије за класну борбу и за јачање својих редова радницима са тих територија. Радничка класа је на то гледала дакле, са позиција пролетерских интереса и већих и ближних могућности укидања капитализма као крајњег циља.

Др. Ружица Гузина

САСТАВ СКУПШТИНА И ПОЧЕТАК ПРЕТСТАВНИЧКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА (ДО 1839)

У уставноправној историји Србије XIX века скупштине, које су одржаване првих деценија постојања српске буржоаске државе, имају изузетан, посебан значај. У том првом раздобљу, када крупне старешине теже да се што више осамостале у својим областима и када пружају већи или мањи отпор Карађорђевој централној власти и касније Милошевој власти, установа скупштине вршила је пре свега улогу једне централизаторске и „државотворне“ политичке силе. Чак и као опозиционе, скупштине тада играју значајну улогу, пре свега као централни колегијални органи, као органи који обједињавају старешине као претставнике својих крајева (нахија) нове српске државе, као органи дакле, који у великој мери доприносе, с једне стране, изградњи и јачању државе, а с друге стране јачању националне свести и успешном развитуку ослободилачке борбе српског народа.

Због таквог значаја и улоге коју су у прве четири деценије одиграле скупштине, од нарочитог је интереса испитати — што је циљ овог рада — њихов састав и начин формирања, јер је од тога умногоме зависно и њихов однос према кнезу и према народу, њихов карактер, једном речју њихова улога и њихов историјски значај.